

Թագավորը, ըստ երևույթին, նույնացված է եղել Միհր աստծուն, որտեղից էլ ծագում է բնորոշ միհրական առասպելներում Արտավազդի՝ Միհրի դերում հանդես գալը³⁶:

Հետագայում ևս, Արշակունյաց օրոք, այդ պաշտամունքը պահպանվել է, սնվելով մի կողմից Արտաշեսյանների ավանդույթներից, մյուս կողմից էլ հենց պարթև Արշակունիների մոտ լայն տարածում գտած նմանօրինակ պաշտամունքից:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հաճախ անվանում են «քաղաքական կրոն», պետական իշխանության այլ միջոցների շարքում ունեցել է կարևոր ու լուրջ սոցիալական ֆունկցիա՝ օժանդակել տիրող դասակարգին նրա տիրապետության ապահովման գործում:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐ

Երկրի վարչական բաժանումը: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է, թե Վայաստանը բաժանվում է 120 պրեֆեկտուրաների՝ բարբարոսական անուններով, որոնք կոչվում են սառաթեգիաճեռ. դրանցից մի քանիսը նախապես առանձին իշխանություններ (regna) պետք է եղած լինեն³⁷: Այս հաղորդումը բազմաթիվ վեճեր է հարուցել, թե՛ այդ միավորների էություն և թե՛ նրանց ծագման ժամանակի շուրջը:

Այն կարծիքը, թե դրանք ֆեոդալական տիպի ստրակալական իշխանություններն են եղել³⁸, չի արդարանում ոչ նրանց «ստրատեգիա» հորջորջմամբ, որը հին աշխարհում ունեցել է վարչա-տերիտորիալ (թերևս ռազմական երանգով) միավորի նշանակություն, ոչ էլ Պլինիոսի կողմից այդ տերմինին տրված «պրեֆեկտուրա» պարզաբանմամբ, որը նույնպես չի կարող մեկնաբանվել այլ կերպ, քան վարչական-տերիտորիալ միավոր: Դեռ ավելին, հենց նույն հատվածում առկա է նաև «իշխանություն» կամ «թագավորություն» բառը, որը պարզորոշ հակադրված է նախորդ երկու տերմիններին և ավելի ցայտուն է դարձնում նրանց զուտ վարչա-տերիտորիալ իմաստը: Իսկապես Պլինիոսն այստեղ հաղորդում է, որ Հայաստանի ստրատեգիաների մի մասը նախապես եղել են regna՝ «իշխանություններ» կամ «թագավորություններ» և ապա նոր վերածվել վարչա-տերիտորիալ միավորների՝ ստրատեգիա-պրեֆեկտուրաների: Այս պարագաներում ստրատեգիաները «տիրակալական իշխանություններ» համարելը նշանակում է ոչ միայն տերմինի կոնկրետ իմաստի անտեսում, այլև այդ միավորների զարգացման՝ Պլինիոսի կողմից ակնարկած պրոցեսի անտեսում:

Ե՛րբ է Հայաստանում արմատավորվել այդ վարչական բաժանումը: Շատ քիչ հավանականություն կա, որ դա Տրդատ Ա Արշակունու դործն է. որովհետև նրա գահակալման և ստրատեգիաների մասին հաղորդող Պլինիոսի մահվան թվականների միջև ընկած էր ընդամենը 13 տարի (մ. թ. 66—79), և հռոմեացի

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366: Բաղ. Ավգալիկյան, Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 54 և հաջ.:

³⁷ Սմտ., NH, VI, 9:

³⁸ Տե՛ս H. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433 և հաջ.:

հեղինակը դժվար թե հասցներ Հայաստանի ներքին կյանքի վերջին նորոթյուններին մեկը հիշատակել այդքան մեծ արագությամբ, շտապելով այն մասին, որ նա կարող է իր այդ աշխատության համապատասխան բաժինը գրած լինել դեռևս 66 թվականից առաջ (Այս շատ հավանական է, քանի որ Պլինիոսը հետագայում է Հայաստանը կլավդիոս կայսեր (մ. թ. 41—54) պատվերով)։

Անհամեմատ ավելի հավանական է, որ վարչական այդ բաժանման սկիզբը դրվել է նախորդ շրջանում, այսինքն (եթե բացառվի մ. թ. I դարի առաջին կեսի խառն ու անկայուն ժամանակաշրջանը)՝ Արաաշեսյանների օրոք, նրանցից մեկնումեկի ձեռքով, գուցե և հենց՝ Արտաշես Ա-ի։

Ստրաբոնի հաղորդմամբ, տասը ստրատեգիաների է բաժանված եղել նաև Հայաստանի հարևան Կապադոկիան³⁹, սակայն թվերի հարաբերությունից բխում է, որ այդ երկրում ստրատեգիաները, ի տարբերություն Հայաստանի, եղել են ամենախոշոր վարչական միավորները. սրանք իրենց թնույթով համապատասխանել են, առնձ, Սելևկյանների սատրապիաներին, որոնց թիվը չէր անցնում երեք տասնյակից։ Հայկական ստրատեգիաները համապատասխանել են ավելի շուտ սատրապիաների ստորաբաժանումներին՝ հիպարխիաներին, որոնց թիվը Սելևկյանների մոտ եղել է 72։ Այդ դեպքում Հայաստանում պիտի գոյություն ունեցած լինեն նաև ավելի փոքոր, յուրաքանչյուրը մի շարք ստրատեգիաներից բաղկացած միավորներ, որոնք, հավանաբար, կոչվել են հենց սատրապություններ։ Թերևս աղբյուրի սատրապություններ են Պտղոմեոսի հիշատակած Հայաստանի քսան մարզերը⁴⁰։

Նախաբարոյքաճ և ճախաբարակաճ տոնմերի ծագումը։ Պլինիոսի հիշատակած ստրատեգիաները⁴¹, մի քանի բացառությամբ, սկզբում եղել են վարչա-տներիտորիալ միավորներ։ Այսուհանդերձ, դրանց սահմանները ոչ թե պայմանավորված են եղել սրանք հիմնադրած տիրակալի քառահանգույքով, այլ, անշուշտ, հիմք են ունեցել երկրի բնական պայմանները՝ լեռներն ու գետերը, ինչպես և էթնիկական այն երանգները, որոնք, չնայած հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտին, դեռ երկար ժամանակ պիտի պահպանվեին։ Ուստի այդ վարչա-տներիտորիալ միավորները կայուն են եղել և իրենց աշխարհագրական նկարագիրը հաղորդել են հետագայի նախարարություններին, հետզհետե վերափոխվելով ֆեոդալական և տիրակալական իշխանություններին, որպիսիք և հանդիպում ենք մ. թ. ա. IV—V դարերում։

Նախարարությունների առաջացման հետ չպետք է շփոթել առանձին նախարարական տոհմերի ծագման խնդիրը։ Դրանք կարող են շատ ու շատ հին

³⁹ Strabo, XII, 1, 4:

⁴⁰ Strabo Ptol., V, 12, 4, 9: Պլինիոսի «Բնական պատմության» տեքստի հրատարակիչը, հենվելով Պտղոմեոսի թվարկած մարզերի այս քանակության վրա՝ 20, ենթադրում է, թե զուցե հենց Պլինիոսի մոտ էլ պիտի կարգավ 20, հարյուրավորի նիշը հետագա աղավաղում համարելով (տե՛ս C. Plinii Secundi Naturalis historiae..., ed. C. Mayhoff, I, Lipsiae, 1904, էջ 563): Այս կնշանակիր, որ Հայաստանը բաժանված է եղել ընդամենը 20 ստրատեգիաների։ Տեսակետը հավանական է և ներգաղնակություն է մտցնում Հայաստանի ու հարևան Կապադոկիայի վարչական բաժանումների թնույթի մեջ, թերևս նաև Սելևկյանների, որոնց սատրապությունները, լինելով ստրատեգոսների իշխանության ներքո, կարող էին և ստրատեգիաներ կոչվել։

⁴¹ Ստրատեգիաների մասին տես և ստորև, 32-րդ գլխում։

լինել և փաստերը ցույց են տալիս, որ շատերը հենց այդպիսին են։ Տոհմերի բազմադարյան հարատևումը ամենևին ֆեոդալական հասարակարգի մենաշնորհը չէ, ինչպես ընդունված է կարծել։ Ստրկատիրական Հռոմում քիչ չեն

Վաճագնի (Հերակլես-Արտագենսի) հեկայակոն արձանի գլուխը. Նեմրուտ լեռ

այնպիսի տոհմերը, որոնք գոյատևել են երեք, չորս, հինգ և ավելի դար և գործիչներ են տվել հոեոմեական պետությանը։ Հայոց Արծրունիներին մերթ սերում են Մոփքի թագավոր Զարեհի տոհմից⁴², մերթ նույնիսկ ուրարտական ծա-

⁴² Տե՛ս J. Marquart, *Erzählung nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, էջ 177։ Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 390.

գում վերագրում⁴³, որ ամենևին անհավանական չէ ոչ Արծրունիների, ոչ էլ մի քանի այլ նախարարական տոհմերի համար: Տիգրան Բ-ի զինակից, Ասորիքում սատրապ նշանակված Բագադատենը (Բագարատ) հիմնավոր կերպով համարվում է Բագրատունիների տոհմի նախահայրը⁴⁴, կամ ավելի ճիշտ՝ պետք է համարվի նրա ներկայացուցիչ, որովհետև նույն այդ տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ թերևս հանդիպում ենք ավելի վաղ, ի դեմս Արտաշես Ա-ի «Թագադիր»՝ Ախշահր վերակացու նշանակված Մանկայոսը (Մամկայոս, Մամիկ, սեռ.՝ Մամկայ)՝ Մամիկոնյան է համարվում միանգամայն համազիչ կերպով⁴⁵: Մ. թ. ա. I դարի կեսերին Տակիստոսի հիշատակած հայ մեծատոհմիկ Դեմոնաքսը իրավամբ Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչ է համարվում⁴⁷: Այս ցանկը կարելի է, հավանաբար, շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ հետագայում նախարարական դարձած տոհմերը շատ ավելի հին կարող էին լինել, քան ֆեոդալիզմի սկիզբը Հայաստանում և նախարարական դասի կազմավորումը:

Քաղաքները պետության սիստեմում: Ստրատեգիսների կողքին առանձին վարչական միավորներ էին հանդիսանում Հայաստանի առավել նշանավոր քաղաքները՝ իրենց շրջակա տերիտորիաներով (պակաս նշանավորները մտնում էին ստրատեգիսների կազմի մեջ): Այդ քաղաքների վարչական կառուցվածքը առանձնահատուկ էր⁴⁸, և այս կամ այն չափով մոտենում էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի քաղաքների կառուցվածքին: Այդ մասին կան վկայություններ, որոնք, ճիշտ է, ծագում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանից, բայց վերաբերում են հին, հելլենիստական շրջանում ստեղծված քաղաքներին: Դրանք մասնավորապես առկա են Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության մեջ (մ. թ. IV դարի սկիզբ), որի տվյալները հաստատվում են V դարի հայ պատմիչների տեղեկություններով. գոյություն է ունեցել քաղաքի կառավարման խորհրդակցական մարմին և սրա կողքին կամ սրանից վեր՝ Թագավորի կողմից նշանակված կառավարիչ, «քաղաքի վերակացու», որը թերևս կոչվել է նաև «շահապ»⁴⁹: Քաղաքները անմիջապես կախված են եղել կենտրոնական իշխանությունից և Թագավորի հետ նամակագրություն են ունեցել իրենց կյանքի տարբեր հարցերի շուրջը:

Տիգրանակերտի արձանագրության մեջ հայոց Թագավորը դիմում է քաղաքին «*ἡμεῖς ἡγεῖς*» կամ *ἡ πολιτεία ὅμων*՝ «ձեր քաղաքային համայնքը» խոս-

43 Տե՛ս Ս. Գ. Бархударян, Урартское происхождение армянского нахарапского рода Арцруни, «Сборник в честь академика И. А. Орбели», М.—Л., 1960, էջ 29 և հաջ.:

44 Տե՛ս J. Marquart, *Eransahr*, էջ 174:

45 Տե՛ս A. Perikhanian, *Une inscription*, էջ 18:

46 Տե՛ս J. Marquart, *Eransahr*, էջ 176:

47 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 320:

48 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт, ներածություն:

49 Տե՛ս Ս. Ե. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, էջ 25; Գ. Խ. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, էջ 54:

քերով, այդ «դուք»-ի տակ նկատի ունենալով քաղաքի խորհուրդը, որի անդամները հետագայում «երիցանի» կամ «ավագանի» անունն էին կրում:

Պետք է ընդգծել, որ հելլենիստական աշխարհում քաղաքների և թագավորների միջև նամակագրությունը չափազանց տարածված երևույթ է եղել⁵⁰ և այնքան քնորոշ, որ հենց միայն ադպիսի նամակների առկայությունը այդ ժամանակաշրջանի որևէ պետությունում՝ բավարար վկայական է այդտեղ վերահիշյալ կիսաինքնավար քաղաքների գոյության փաստը ընդունելու համար: Իսկ Հայաստանում, բացի այդօրինակ նամակագրության ուշ նմուշ հանդիսացող՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունից, կարելի է նշել նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը (մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին պատկանող), որպես այդ նամակագրության վաղ նմուշ: Այդտեղ ոմն Միթրաս, «արմավիրցիների թագավորը», այսինքն՝ հավանորեն նրանց համայնքի ղեկավարը, դիմում է Երվանդ թագավորին:

Հայկական քաղաքների ներսում, հավանաբար, որոշ յինքնավարություն են վայելել այլազգի բնակիչները՝ հույները, հրեաները, կազմելով առանձին համայնքներ՝ օժտված ներքին հարցեր տնօրինելու իրավունքով:

Վարչական ստորին օղակներն էին գյուղական համայնքները, որոնք մեծամասնությամբ ստրատեգիաների մեջ էին մտնում, իսկ մի մասն էլ՝ քաղաքների հողային տերիտորիայի վրա էր գտնվում: Այստեղ ևս պետությունը սովորաբար օգտագործում էր ավանդական համայնական ղեկավար մարմինները, դարձնելով դրանք իր վարչական ապարատի յուրատեսակ քաղադրիչ մասը:

Յինանհեր, աբուռնի դիվանատուն: Պետական վարչական ապարատի ամենակարևոր ֆունկցիաներից մեկն էր հարկահանությունը: Պետության ծախսերը մեծ գումարների էին հասնում: Այդ ծախսերը ապահովելու համար պետությունը պետք է ունենար հզոր հարկային մեքենա, և ինչպես ցույց են տալիս հինարևելյան ու հելլենիստական մի շարք երկրների օրինակները, պետության աչքից չի վրիպել հարկման որևէ քիչ թե շատ էական օբյեկտ⁵¹:

Հայաստանի կյանքի այս բնագավառի մասին էլ մեր տեղեկությունները չափազանց աղետ են աղքյուրներին՝ վերը քանիցս նշված յուրահատուկ բնույթի և սղության պատճառով: Սակայն չպետք է տարակուսել, որ հելլենիստական աշխարհում հանդիպող սխտեմը իր հիմնական գծերով պետք է այստեղ ևս գոյություն ունենար, այլապես հնարավոր չէր լինի պետության ռազմական, քաղաքական և շինարարական այն հսկայածավալ գործունեությունը, որին քաջածանոթ ենք: Որպես այդ սխտեմի նմուշ կարելի է հիշատակել տարանցիկ առևտրի ուղիների վրա Տիգրան Բ-ի ժամանակ հաստատված պետական վերահսկողությունը, որի նպատակներից մեկն էլ, անշուշտ, մաքսերի զանձումն էր:

Հարկերը գյուղական համայնքից ու քաղաքներից ու հարկման ենթակա այլ օբյեկտներից տեղական մարմինների միջոցով հավաքվում էին ստրատե-

⁵⁰ S⁵⁰ C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic World, New Haven, 1934.

⁵¹ S⁵¹ M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, I, Oxford, 1941.

դիաների ֆինանսական օրգաններում, իսկ այնտեղից ուղարկվում արքունի գիվանատուն՝ պետական գանձարան: Այստեղ էր կուտակվում նաև նվաճողական պատերազմներից ստացված ավարը: Արտաշեսյանների գանձարանի հարստության մասին պատկերացում է տալիս Տիգրանի կողմից Պոմպեոսին հանձնած ռազմատուգանքի քանակությունը՝ 6000 տաղանդ (12,5 միլիոն ոսկե ուբլի), չհաշված այն հսկայական գումարը, որ նա նվիրեց Պոմպեոսի զինվորներին ու զորահրամանատարներին⁵²: Գանձարանի կազմակերպումը պարզ չէ: Գիտենք միայն, որ խուսափում էին կուտակված միջոցները մի տեղ, մասնավոր՝ մայրաքաղաքում կենտրոնացնելուց, երկյուղ կրելով հավանաբար, ներքին ու արտաքին արհավիրքներից: Պետական գանձարանը տեղավորվում էր հատուկ բերդերում: Քաղաքից (Արտաշատից) ոչ շատ հեռու, — հաղորդում է Ստրաբոնը, — գտնվում են Տիգրանի և Արտավազդի գանձարանները՝ անառիկ ամրոցներ Բաբլուրսան և Օլանեն⁵³: Արտաշեսյան հարստության վերջին շրջանում դրանց թվին էր պատկանում նաև Արտազեսը: Դրանցում նշանակված էին հատուկ գանձապահներ⁵⁴: Նույնը շարունակվել է նաև Արշակունիների օրոք: Սրանց գանձարաններն էին Անգեղ և Դարանաղյաց Անի բերդերը, որոնք միաժամանակ նաև թագավորների դինաստիական հանգստարաններն էին: այստեղ էին թաղվում բոլոր թագավորները⁵⁵:

Արտաշեսյանների հիմնական փողերանոցը գտնվում էր Արտաշատում, Տիգրան Բ-ը իր դրամները, բացի Արտաշատից հատում էր նաև Անտիոքում, Դամասկոսում և այլուր: Մեզ հասել են Արտաշեսյան թագավորների հատած բազմաթիվ արծաթյա և պղնձյա դրամներ, որոնք պահվում են աշխարհի մի շարք թանգարաններում⁵⁶: Դրամահատության այդպիսի մեծ թափը վկայում է ներքին ու արտաքին առևտրի մեծ ծավալի մասին:

Պետության կյանքի բոլոր բնագավառների մասին գրավոր տվյալները մշակվում էին արքունի դիվանատանը և կուտակվում դիվանում: Հին Հայաստանում նման դիվանի գոյության անուղղակի, բայց և անառարկելի ապացույցներն են մեզ հասած թագավորական՝ արամեերեն կամ հունարեն լեզվով գրած վիճական արձանագրությունները: Դրանք այնպիսի բնույթի են, որ նրանց տեքստերը անպայման մշակված պիտի լինեին դիվանատանը, և նրանց մագաղթյա պատճենները պիտի պահպանվեին արքունի դիվանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Արտաշես Ա-ի հողաբաժան սահմանաքարերի արձանագրությունները: Դառնիի հունարեն արձանագրությունը տիպիկ գրասենյակային փաստաթղթերի «ձև» ունի: Շինարարական որևէ ձեռնարկության իրականացման ժամանակ բաց էին թողնվում կատարողի և վկայի անունները, և լրացվում գործը կատարելուց հետո⁵⁷: Փաստաթղթի այս «ձևը» պիտի մշակվեր անշուշտ արքունի դիվանատանը: Ապարանի հունարեն արձանագրությունը արքունական

52 App., Mithr., 104 և այլ աղբյուրներ:

53 Strabo, XI, 14, 6:

54 Ss'u Dio, XLIX, 39:

55 Փալտաս, Գ, իդ, եռհեցի, Գ, իե, խե:

56 Դրամների մասին մանրամասն տե՛ս ստորև, էջ 689 և հաշ.:

57 Ss'u K. B. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 181:

մի պարգևագիր է, որով թագավորը նախարարներից մեկին բնակավայր է ընծայում: Անկասկած, սրա մագաղաթյա պատճենը կամ ավելի ճիշտ, երկու՝ նվիրողի և ստացողի մոտ պահպանվող սկզբնօրինակներից մեկը, պիտի պահպանվեր արքունի դիվանում: Էլ ավելի փնորոշ է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը, որը քաղաքին ուղղված արքայական մի ուղերձ-հրովարտակ է:

Այս բոլորը վկայում են հին Հայաստանում պետական աշխույժ կյանքի, պետական հիմնարկների բարդ ու տարբերակված գործունեության մասին նաև այլ բնագավառներում, որոնց մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Նշենք վաստերով որոշ չափով հաստատված մի երևույթ ևս:

Լիտուրգիա (հասարակական աշխատանք): Լիտուրգիա էր կոչվում հունական քաղաք-պետություններում որևէ քաղաքացու՝ իր ծախքով կատարած հանրօգուտ գործը, ասենք, մի նավի կամ մի հանրային շենքի կառուցումը՝ պետության համար: Հայաստանում այդ երևույթը ներկայացված է նույն անունով, բայց՝ միապետական կարգերի ազդեցության տակ ձևափոխված վիճակում: Խոսքը Գառնիի արձանագրության մասին է, որտեղ հիշատակված է ոմն Մեննեաս, «լիտուրգոս» (Λειτουργός հորջորջմամբ, որն իր վրա է վերցրել թագավորական ամրոցի հիմնադրման (կամ ավելի ճիշտ նորոգման) ծախսը⁵⁸: Այդ կապակցությամբ նրա անունը և գործարքին ներկա վկայի անունը գրանցվում են նախապես պատրաստված, ինչպես ասվեց՝ բաց թողնված տեղեր ունեցող ստանդարտ արձանագրության մեջ, որը կազմված է նմանօրինակ դեպքերի համար մշակված հատուկ բանաձևով: Այստեղ հիշատակված են թագավորը իր տիրույթներով և θεοδότῃς «գերագույն տեր» հորջորջմամբ, շինարարության օբյեկտը և թվագրումը՝ ըստ թագավորի իշխանության տարիների: Գործն այնպես է ներկայացվում, թե հիմնադրողը թագավորն է, որպես գերագույն տեր, իսկ վճարողը՝ Մեննեասը, որպես լիտուրգոս⁵⁹: Վերը ասվեց, որ քաղաքներ հիմնադրելու ֆունկցիան վերապահված էր թագավորին: Արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ֆունկցիան հաճախ անվանական բնույթ է կրում, և իսկական հիմնադրողները, այսինքն՝ աշխատանքը ֆինանսավորողները միանգամայն այլ անձնավորություններ էին:

Արձանագրության ստանդարտ բնույթը համոզում է, որ Գառնիի լիտուրգիայի դեպքը եզակի չէր հին Հայաստանում, այլ ընդունված գործելակերպ էր պետական կյանքում: Հավանական է, որ այն երբեմն իրականացվում էր պարտադրական ձևով, իհարկե նաև թագավորին հաճոյանալու համար: Ավելի վաղ՝ Տիգրան Բ-ի Ժամանակին վերաբերող մի հաղորդում հենց այդ մասին է խոսում և միաժամանակ հաստատում լիտուրգիայի գոյությունը Հայաստանում երկար ժամանակ: ՈՐովհեստե, — գրում է Պլուտարքոսը, — մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները՝ թագավորի նկատմամբ ունեցած սիրուց և հարգանքից ղրդված (հոգ էին տանում) քաղաքի շենության մասին, ապա և այն հարուստ էր գանձերով ու կառույցներով: Նման լիտուրգիան, համահնչյուն լինելով տե-

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206 և հաջ.:

⁵⁹ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1956, № 3, էջ 45—46:

Կոմագենեի բազալտի Երվանդունի Ատիռուս Ա-ը՝ հայկական բազալ և
Վանագեն-Հերակլես աստվածը. Նեմրուդ լեռ

դական որոշ պարհակներին և այլն, ըստ երևույթին խոր արմատներ էր գցել հայ իրականության մեջ⁶⁰:

Զինված ուժեր: Պետական մեքենայի կարևորագույն մասն էին կազմում զինված ուժերը: Հայկական բանակի մեծության մասին աղբյուրները պահպանել են մի շարք տվյալներ, որոնց միջից պետք է զատել Տիգրան Բ-ին վերաբերվող թվերը, քանի որ դրանք արտահայտում են, և այն էլ թերևս չափազանցված ձևով, ոչ բուն Հայաստանի, այլ հայկական մեծ տերության ռազմական ուժերի բանակը: Այսպես, Ասորիքի վրա արշավելու պահին Տիգրանն իբրև թե ունեցել է 300 հազար զորք⁶¹, Տիգրանակերտի ճակատամարտում՝ 250—300 հազար⁶², Վերջինի կապակցությամբ կան և այլ տվյալներ՝ 70—80 հազար⁶³, որոնք ավելի ճշմարտացի են թվում, քանի որ հանգամանքները դժվար թե թագավորին թույլ տային կարճ ժամանակում ավելի մեծ զորք գումարել: Սակայն անկասկած է, որ նվաճելով մի շարք երկրներ և իր ազդեցության տակ պահելով մի քանի ուրիշները, Տիգրանը ի վիճակի էր հարյուր հազարներով զորք հավաքել:

Բուն հայկական զորքի քանակության մասին դատելու համար ավելի պիտանի է Ապպիանոսի այն հաղորդումը, թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կրած պարտությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը հայկական «բոլոր քաղաքներում զենք էր պատրաստում և զորակոչեց գրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրելով լավագույններին՝ մոտ 70.000 հետևակ և այդ քանակության կեսի չափ հեծյալ զորք, նա մնացածին բաց թողեց»⁶⁴, Շուրջ 100 հազար մարտիկներ, ըստ երևույթին, այսքան զորք կարող էր տալ Հայաստանը: Արտավազդ Բ-ի ժամանակի մասին Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ թագավորը ներկայացավ Կրասոսսին 6 հազար հեծելազորով և նրան խոստացավ ևս 10 հազար հեծելազոր ու 30 հազար հետևակ զորք⁶⁵: Այս թվերը, որոնց գումարն անում է 46 հազար, արդեն որևէ չափազանցություն չեն պարունակում. ընդհակառակն, պետք է ընդունել, որ Արտավազդը չէր կարող Կրասոսսին խոստանալ հայկական բոլոր զորքերը, այլ նա դեռ մի քանի տասնյակ հազար զորք, թերևս խոստացածի չափ, պետք է պահպաներ այլ դեպքերի և անակնկալների համար: Այսպիսով, 90—100 հազար, որ համեմատելի է նախորդ տեղեկության հետ:

Հայկական զորքի հիմնական հարվածող ուժն էր զրահավոր հեծելազորը, որի հարձակումը պետք է անհրաժեշտ պահին բեկում մտցնեի ճակատամարտի մեջ և վճռեր նրա ելքը: Բացի դրանից, կար նաև ավելի բազմամարդ թեթև հե-

60 Plut., Lucul., 27: Գույն Դաունի բաղնիքի խճանկարի (մ. թ. III դար) հունարեն արձանագրությունը՝ «աշխատեցինք՝ ոչինչ չստանալով» — լիտուրգիայի դեպք է արձանագրում (տե՛ս Ս. Կրկյաշաբյան, եվս մի անգամ Գաունի հունարեն արձանագրության մասին, ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 235—238): Բազմաթիվ մայրաքաղաք Անիում քաղաքային պարիսպները պետության կողմից կառուցվելուց հետո այս կամ այն մեծատունը կարող էր վճարել պարսպի մի հատվածի ծախքը, որի դիմաց իրավունք էր ստանում համապատասխան արձանագրություն անելու պարսպի կառուցման ժամանակ նախապատրաստված հատուկ վեճերի վրա (տե՛ս Н. А. Орбели, О двух терминах в надписях Ани, «Избранные труды», Ереван, 1963, էջ 480):

61 Տե՛ս Jos. Flav.:

62 Տե՛ս Plut., Lucul., 27; App., Mithr., 85.

63 Տե՛ս Memn., 57; Phleg., Fr. 12.

64 Տե՛ս App., Mithr., 87:

65 Տե՛ս Plut., Crass., 19.

ծելագոր, որի խնդիրն էր՝ արագ տեղաշարժերով խուճապի մատնել հակառակորդին և կորուստներ պատճառել նրան, իսկ հաղթանակի պահին՝ հետապնդել նահանջող կամ փախուստի մատնված թշնամուն։ Սակայն զորքի ամենաստվար բաժինը, ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասած թվերը, կազմում էր հետևակը, որն իր հերթին բաղկացած էր մի կողմից պարսավորներից ու նետաձիգներից, մյուս կողմից և մեծ մասամբ՝ զրահավոր նիզակակիրներից⁶⁶։ Այս խնդրում հայկական զորքը էապես տարբերվում էր պարթևական զորքից, որի ամենաստվար մասը կազմում էր այրուձին։ Իրեն զգացնել էր տալիս բնական պայմանների տարբերությունը՝ պարթևների մոտ՝ լայնարձակ, հեծելագորի համար բարենպաստ տափաստանների առկայությունը, Հայաստանում՝ երկրի լեռնային ռելիեֆը։

Օժանդակ զորամասերի թվին էին պատկանում պաշարողական տեխնիկայի ստորաբաժանումները, որոնք պետք է համալրվեին Տիգրան Բ-ի նվաճողական պատերազմների ժամանակաշրջանում։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Տիգրանն այս գործերում օգտագործում էր հատկապես կորովացիներին, որոնք «լավ ճարտարապետներ էին և պաշարողական գործերի մեջ հմուտ»⁶⁷։ Մեծ թիվ էին կազմում սակրավորների զորամասերը, որոնք հարթում էին զորքի ճանապարհը և ապահովում գետանցները⁶⁸։ Վերջապես, բանակի կազմում որոշակի տեղ էր գրավում գումակը, որի վրա էր դրված զորքի պարենավորումը։

Թագավորն անձամբ ուներ իր արքայական գվարդիան, դրանիկ գունդը, «արքայի թիկնապահները և ուղեկիցները»՝ ընտիր հեծյալ մի գունդ, որը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ կազմված էր 6 հազար մարտիկներից։

Զորքերի գերագույն հրամանատարը թագավորն էր և եթե նրա ռազմական ունակությունները թույլ էին տալիս, ապա նա հանդես էր գալիս նաև որպես իրական հրամանատար, մանավանդ կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող արշավանքներում կամ ճակատամարտերում⁶⁹։ Զորքի մի մասը շարժուն էր, հատկացված լինելով արշավանքների ու պաշտպանողական գործողությունների համար, մյուս մասը կայացորների ձևով տեղավորված էր Հայաստանի բաղմամթիվ ամրոցներում ու քաղաքներում։ Ավելի ուշ շրջանի տրվյալների համաձայն, որոշ քաղաքներ ունեին իրենց սեփական զինված ուժերը։

Հայկական բանակի էթնիկական կազմի մասին մեզ հասած տեղեկություններից ես պետք է զտել նրանք, որոնք վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակին։ Վերջինիս զորքերում կային նվաճված երկրների կողմից տրամադրված զորամասեր։ Բնական է, որ այս վիճակը բնորոշ չէր Մեծ Հայքի զորքի համար, որը կազմված է եղել հայերից, Հենց Տիգրանի զորքի կորիզն էլ հանդիսացել են այն շուրջ 100 հազար զինվորները, որ հավաքագրվել են Հայաստանում։

Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո ամբողջ Հայաստանով մեկ նոր զորքի հավաքագրման մասին Ապպիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումը

⁶⁶ Հայկական զորքի կազմի մասին մանրամասն և հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Պլուտարքոսը (տե՛ս Luc., 27)։

⁶⁷ Strabo, XVI, 1, 24։

⁶⁸ Տե՛ս Plut., Lucul., 26։

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 27։

լույս է սփռում ոչ միայն զորքի էթնիկական կորիզի հարցի վրա, այլև օժանդակում մի այլ խնդրի՝ զորքի սոցիալական կազմի պարզաբանմանը: Հայկական զորքի գերակշռող մասը բաղկացած էր հասարակության ամենաստվար դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության ներկայացուցիչներից: Նրանք պետք է կազմեին ամբողջ հետևակը և թեթև հեծելազորը կամ սրա մի մասը: Զրահավոր հեծելազորի մեջ հավաքագրվում էր արտոնյալ շերտը: Կարելի է հաստատապես ասել, որ պատերազմի դեպքում դաստակերտ-ազարակների բնակիչները (հողի վրա բնակեցված ստրուկները) ևս ներգրավվում էին բանակի մեջ, մասամբ, հավանական է, հետևակի զորքի կազմում, հիմնականում: օժանդակ զորամասերում: Այդ մասին պարզորոշ խոսում է Հուստինոսը, նկատի ունենալով ճիշտ է, ոչ թե հայկական, այլ պարթևական զորքը, սակայն նույնը, ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, վերաբերում է նաև հայկական իրականությանը⁷⁰:

Հին Հայաստանում, դատելով ոստանիկների մասին Մ. Խորենացու պահպանած տեղեկություններից, առկա է եղել Հին արևելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրներում լայն տարածում գտած այն երևույթը, երբ զինվորներին իրենց ծառայության դիմաց տրվում էին հողաբաժիններ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար⁷¹: Սրանով ստեղծվում էր կադրային զինվորականների մի խավ, որը մեծապես ամրապնդում էր բանակը:

Հայաստանի պետական կարգի առանձնահատկությունը: Նախորդ շարադրանքում հաճախակի շեշտվում էր Հայաստանի պետական, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական կարգի նմանությունը հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համապատասխան կարգերի հետ: Այդ նմանությունն իրոք մեծ է եղել. նրա հիման վրա է, որ հնարավոր է դառնում վերականգնել հայկական իրականության մի շարք այնպիսի կողմերը, որոնց մասին պահպանված ազոտ աղաներները առանձին վերցրած թույլ չէին տա որոշակի եզրակացության հանգեցնելու:

Սակայն, ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, Հայաստանն էլ ունեցել է իր առանձնահատկությունը: Սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին վերը խոսվեց: Ինչ վերաբերում է պետական կարգի առանձնահատկությանը, ապա պիտի շեշտել, որ ի տարբերություն ցեղերի և ազգությունների զուտ քաղաքական միավորումների հանդիսացող հելլենիստական ժամանակաշրջանի մի շարք պետությունների, Հայաստանը պատկանում էր այն պետությունների թվին, որոնք կազմավորվել էին միասնական, միալեզու ժողովրդի հիմքի վրա: Այդ իսկ պատճառով նա իր մեջ կրում էր քայքայման ավելի փոքր վտանգ, իսկ արտաքին քաղաքական արհավիրքները այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին էր Հայաստանը, լուգհակառակն, որոշ շրջանում ամրապնդող ու միավորող գործոն էին, վտանգի պահին ապահովում էին պետության լայն պաշտպանությունը հասարակության տարբեր խավերի կողմից: Այդ հանգամանքը դրսևորվեց, օրինակ, մ. թ. ա. I դարի վերջերին, երբ թա-

⁷⁰ *Sb' u Iust.*, XII, 2. Я. А. Манандян, Заметки о феоде и феодальном войске Парфин и аршакидской Армении, Тифлис, 1932, էջ 3 և հաջ.: А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 20:

⁷¹ *Sb' u* А. Г. Периханян, Древнеармянские востания, ВДИ, 1956, № 2, էջ 56 և հաջ.:

գավորական իշխանության թուլության պայմաններում, երկրի պաշտպանության խնդիրը փաստորեն, ժողովրդի հոգան է դարձել:

Հայկական պետության՝ այս պարագաներով պայմանավորված առանձնահատկությունը նաև այն է, որ նա հնարավորություն ուներ խուսափելու վարձկան զորք պահելուց, մինչդեռ հելլենիստական բազմատարր երկրների զինվորական ուժերի գերակշռող մասը վարձկաններ էին, որոնք շատ անկայուն էին դարձնում զորքի դիմադրողականությունը: Վարձկանները գերադասում էին ծառայել այն տերերին, որոնք ավելի բարձր էին վարձատրում, և նրանց համար խորթ էր հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը: Տիգրան Բ-ի բանակում ևս կային որոշակի քանակությամբ վարձկան հունական զորամասեր, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց շարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ, քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկոլլոսին⁷²: Սակայն վարձկանների ներկայությունը հայկական բանակում պատահական երևույթ էր:

Նույն պատճառներով, այսինքն շնորհիվ էթնիկական միատարրության, հայկական պետական վարչական ապարատը՝ բյուրոկրատիան, մեծ ու փոքր աստիճանավորները, չհասան ուժացման ու ճյուղավորման այն բարձր աստիճանին, որը պատճառ էր դառնում հելլենիստական պետությունների տկարության ու քայքայման:

3. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հայաստանի դրամական տնտեսությունը նախահելլենիստական շրջանում: Նախահելլենիստական շրջանում, մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի դրամական տնտեսությունը զարգանում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի դրամակշռային սխեմով: Դրամների թողարկման իրավունքը վերապահված էր Աքեմենյան արքաներին: Հիմնական միավորը ոսկու գծով կոչվում էր *δραχμή* (դահեկան, դարհեկան), Աքեմենյան Դարհհ Ա. թագավորի անունով: Դրանք գրվազվում էին բարձր որակի ոսկուց: Յուրաքանչյուր միավորի օրինական քաշը սահմանված էր 8,40 գրամ և կազմում էր բարեկոնյան «մնա» (հայերեն՝ «մնաս») կշռային չափի 1/60 մասը: Արծաթի գծով հիմնական միավորը կոչվում էր «սիկլոս» (հայերեն «սիկլո»), որը օրենքով սահմանված էր 5,60 գրամ, կազմելով մնասի 1/100 մասը⁷³:

Առևտրում մեկ ոսկյա դահեկանը փոխանակվում էր 20 արծաթյա սիկլով: Այլ կերպ ասած՝ 8,40 գրամ ոսկին ընդունվում էր 112 գրամ արծաթի դիմաց: Ինչպես դահեկանները, այնպես էլ սիկլները նախապես կնքվում էին միայն մի կողմից: Հատուկ կաղապարներում ոսկին ձուլում էին սահմանված կշռային չափերով և շիկացած կլորակ հատաձուլների վրա դրոշմում Աքեմենյան

⁷² S^h App., Mithr., 86:

⁷³ S^h F. Schröter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, էջ 120—121, 632; A. H. Зограф, Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР». № 16, 1951, էջ 42; J. de Morgan, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome I, Paris, 1923—1936, էջ 11—14: